

Karácsony András

A természetjog vonzásában: Bibó István jogfelfogásáról

Bibó István (1911-1979) a 20. századi magyar politikai gondolkodás egyik legjelentősebb alakja volt. Noha pályafutását a nemzetközi joggal, jogfilozófiával foglalkozó szaktudósként kezdte, ám elhivatottsága inkább a politikusi szerepkörre irányult. Pontosabban: a tudósi és a politikusi elkötelezettség összekapcsolásában hitt, vagyis abban, hogy a jog- és a politikatudományban való jártasság, az e területeken megszerzett ismeretanyag nemcsak “szobatudós” módjára használható, hanem ennek birtokában aktív társadalomalakítóként is felléphet. Bibó meggyőződése szerint éppen a társadalomvizsgáló tudományok hagyománya mutatta meg, hogy a tudósi és a politikai tevékenység között nincs merev választóvonal. Két példát hoznék ennek igazolására életművéből.

Az 1947-es akadémiai székfoglaló beszédében (“*Az államhatalmak elválasztása egykor és most*”) azt emelte ki, hogy “az államhatalmak elválasztásának elvében, mint a politika tudományának minden elvében, két elem keveredik egymással: az egyik az államélet jelenségeinek leírására, kategorizálására, tipizálására, rendszerezésére és megértésére irányuló törekvés, a másik az államélet jó irányba való terelésére, a moralisták szavával élve *erkölcsös*, az utilitaristák szavával *célszerű*, az evolucionisták szavával *haladó*, egyszóval *helyes* berendezkedésre irányuló törekvés.” S gondolatmenetét így zárta: “nem az az absztrakt kérdés érdekel bennünket, hogy hogyan kategorizálhatók az államhatalom működésének a megnyilvánulásai, hanem az, hogy miként nyer új meg új problémákon örök aktualitást az államhatalmak elválasztásának elve, mely az államélettel foglalkozó európai gondolkodás legtermékenyebb erőfeszítésében, az államhatalomnak szolgálattá, erkölcsi feladattá való átnemesítésében gyökerezik”. Az évtizedekkel később született, “*Az európai társadalomfejlődés értelme*” című elemzésében ugyanezek a gondolatok tűntek fel. Ebben a tanulmányban azt hangsúlyozta, hogy a politika területén mozogva “nemcsak a politika gyakorlati művelőjének, de a politika elméleti művelőjének is szükségképpen meg kell őriznie a politikai állásfoglalás, a politikai cselekvés ki nem iktatható, intuitív, szuggesztív, művészi elemeit.” Azaz a politikaelmélet tudósától nem várható el, hogy megtartóztassa magát a politikai állásfoglalástól. Persze, s ezt nagyon pontosan látta Bibó, amikor a tudós politikai állásfoglalást fogalmaz meg, akkor már elhagyja a tudomány egzakt világát.

Milyen életpálya felelhetett volna meg ennek az igénynek? A harmincas években Bibó a saját jövőjét még úgy tervezte, hogy egy nemzetközi szervezetnél fog dolgozni, vagy a magyar politika alakításában vesz részt tudósként. Ezt a vágyott karriert azonban a magyar történelem e századi fordulatai nem engedték megvalósulni. Politikaformálóként csak a megszálló német hadsereg kiűzése és a szovjetrendszer kiépülése közötti néhány évben, 1945 – 1948 között léphetett fel. Hogy ezeket az éveket milyen fontosnak tartotta utólag is Bibó, ezt egyértelműen jelzi, hogy évtizedekkel később úgy nyilatkozott, síremlékére azt kellene írni: *Élt 1945-1948*. Ezekben az években elsősorban elemző tanulmányaival hatott a politikai közvéleményre. A kommunista fordulat aztán elhallgatta. 1956 őszének forradalma alatt nyílt újra lehetősége a politikai visszatérésre, s mint a Nagy Imre kormány államminisztere a szovjet beavatkozás ellen tiltakozó felhívást fogalmazott meg. A kommunista restauráció Bibót, sok más forradalmárral egyetemben, börtönbe zárta. 1963-ban szabadult, s a Központi Statisztikai Hivatal munkatársaként dolgozott nyugdíjba vonulásáig. A Kádár-korszakban nem hogy az aktív politizálás lehetősége nem adatott meg Bibó számára, de a marxista

kánontól távol álló tudományos-politikai elemzéseinek publikálása is lehetetlen volt az akkor Magyarországon.

Bibó István munkásságának a jog és a politika metszéspontján elhelyezkedő művei részben közigazgatási műhelytanulmányok voltak. Fiatal korától foglalkoztatta a magyar közigazgatási rendszer átalakításának gondolata. Tanulmányainak másik része pedig a nemzetközi jog, jogfilozófia témakörébe illeszkedett. A következőkben csak utóbbival, a nemzetközi jogi, jogfilozófiai munkásságával foglalkozom. Ennek a területnek a bemutatásán keresztül láthatóvá válik, hogy miként helyezte el önmagát Bibó századunk jogfilozófiai áramlatai között, miként alakított ki egy természetjogi felfogáshoz erősen közelítő álláspontot.

Amennyiben Bibó jogfilozófiai gondolkodásának hatástörténeti gyökereit keressük, akkor egyfelől Kelsen-Verdross vitájába, másfelől pedig tanárának, Horváth Barnának "szinoptikus" jogértelmezésébe ütközünk. E két hatásösszefüggés érdekes hullámvázisa figyelhető meg Bibó intellektuális tevékenységében. A harmincas évek első felében pályakezdő jogtudósra Kelsen gyakorolt nagy hatást, de nagyon hamar felkeltette figyelmét Alfred Verdross Kelsen-kritikája, az évtized második felében viszont már egyértelműen Horváth Barna, egyébként szintén Kelsenből kiinduló, a "tisztá jogtant" módosító szinoptikus módszertana jelentette Bibó számára a legfőbb orientációs pontot. Hogy milyen fontosnak ítélte Bibó az említett Kelsen-Verdross vitát, ezt jól mutatja, hogy évtizedekkel később, a hatvanas-hetvenes években írt és először angol nyelven publikált *"The Paralysis of International Institutions and the Remedies"* (A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai) monográfiájának bevezetőjében újfent visszatért e vita alapgondolatához: "a nemzetközi államközösség végső alapjainak kérdésében ma is tanulságosnak látom azt a vitát, melyet e tárgyban több mint harminc éve Hans Kelsen és Alfred Verdross folytattak, s ebben Kelsen álláspontja szintén elsősorban az általa kiváltott ellentmondáson keresztül adott jelentős impulzust, míg Verdross álláspontja megerősített saját elgondolásaimban."

A következőkben először röviden áttekintem a hatástörténeti szempontból fontos szerepet játszó elméleteket (I.), majd Bibó István jogfilozófiai szempontból releváns írásait (II.), s végül pedig néhány általánosabb megjegyzést teszek a Bibó által megfogalmazott természetjogi megközelítésről (III.).

I.

A nemzetközi jog eredte a római "ius gentium"-ig nyúlik vissza, ami nemcsak államok közötti jogot jelentett, hanem a peregrinusokkal való érintkezés jogát és minden nép közös jogát. Az eredeti megjelölés még ma is megtalálható a következő fordításokban: "Völkerrecht", "law of nations", "droit des gens", "diritto delle genti". Az újkor kezdetekor (a 16. századtól) feltűnt egy új megjelölés: "ius inter gentes" (Vitoria, Suarez) és az angolszász és román nyelvterületen ez terjedt el ("international law", "droit international", "diritto internazionale"). Akár az eredeti elnevezést megőrző német terminológiára (Völkerrecht), akár a jelentésváltozást követő angol fogalomra ("international law") gondolunk, *tartalmilag* a nemzetközi jog nemcsak az államok közötti jogot jelentette. Mégpedig azért nem, mert az államok mellett a nemzetközi jog lehetséges alanyai között szerepel a Szentszék, a nemzetközi szervezetek (pl. ENSZ), a Vöröskereszt nemzetközi bizottsága, vagy a Máltai Lovagrend. Sőt - igaz korlátozottan – konkrét személyek is jogosultságokkal illetve kötelezettségekkel rendelkezhetnek a nemzetközi jog alapján, gondoljunk csak a nemzetközi szervezetek hivatalnokaira.

A nemzetközi jog alapjait tekintve az újkorban két ellentétes hagyomány alakult ki. Az egyik szerint (pl. Pufendorf) a nemzetközi jog tisztán természetjogi alapokra helyezhető, a másik megközelítés pedig (pl. Moser) a pozitív jogból kiindulva úgy látta, hogy a nemzetközi jog csak a szuverenitást hordozó államok akaratan nyugvó lehet. Ez a vitapozíció még egyértelmű volt. A természetjog hívei, érthetően, túlléptek az állami akaraton mint jogforráson, a jogpozitivisták pedig ragaszkodtak az állam jogi, s ebbe a nemzetközi jogot is belefoglalták, autoritásához. Kelsen fellépése a 20. században azonban átrendezte ezt a polaritást. Ugyanis jogpozitivistaként a nemzetközi jog primátusát vallotta.

Ez az álláspontja azonban fokozatosan alakult ki. Az 1920-ban megjelent “*Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*” című munkájában a primátusra vonatkozó döntést Kelsen világnézeti, értékítéletből fakadó, azaz jogon túli problémának tartotta. Éppen ezért a választás *lehetőségét* védelmezte. Majd az ezt követő államelméleti munkájában (“*Allgemeine Staatslehre*”, 1925) azt hangsúlyozta, hogy mindkét elmélet egyaránt jogosult tudományos szempontból, ám a kettő összekeverésétől óvta a jogtudósokat. Főművében, a “*Reine Rechtslehre*” –ben (1934) viszont már a szuverenitás elvét vitatva az államot relativizálta, s megfogalmazta a nemzetközi jog primátusát. Ez a primátus, Kelsen szerint, már abban felismerhető, hogy egy-egy állam kényszeraktusainak területi és időbeli érvényességét éppen a nemzetközi jog biztosítja.

Kelsen nézeteinek változásában jelentős szerepet játszott két olyan gondolat, amit tanítványaitól vett át. Az egyik az Alfred Verdross által kidolgozott *monista* módszertan, ami a normarendszer egységét feltételezve összekapcsolta az államok belső jogát a nemzetközi joggal. A másik pedig Adolf Merkl elmélete a jogrendszer lépcsőzetes tagozódásáról. E két gondolatot az “alpnorma” tézisével kötötte össze Kelsen. S így a jogi képződményeket láncolatba illesztette: az egyszerű magánjogi szerződések jogközösségétől az ország jogközösségén át a nemzetközi jogközösségig. Az alpnorma mint a pozitív jogon túllévő legfelsőbb autoritás a *jogtudomány* hipotézise a jogi normák érvényességéről. Kelsen jogpozitivizmusa ezen a ponton nemcsak a természetjogi felfogástól, hanem a hagyományos jogpozitivizmustól is eltért. Sőt olvasható olyan értékelés is, mely szerint Kelsen egy sajátos, ún. transzcendentállogikai természetjogot alakított ki.

S ezzel eljutottunk a Bibó számára oly jelentős Kelsen-Verdross vitához. A vita kulcskérdése a nemzetközi jog forrásainak meghatározása volt. Kelsen, a tiszta jogtan módszertanának megfelelően kizárta a jogból az erkölcsi, igazságossági szempontokat. A nemzetközi jog általános normáinak keletkezését a szokásjog és a szerződések területére utalta. Szerinte a nemzetközi jog alapszabálya – ami meghatározza, *hogyan* alkotandók az új általános normák – a *pacta sunt servanda* elve.

Verdross csak pár évig rokonszenvezett, Kelsent követve, a neokantianizmussal. 1923-tól már egyértelműen eltávolodott a jogpozitivista állásponttól. Többek között Franciscus de Vitoria, Franciscus Suarez nézeteinek hatására alakította ki saját keresztény természetjogi felfogását. Ami azt jelentette, hogy a nemzetközi jogot értékfilozófiai alapon szemlélte, s a nemzetközi jog forrásai közé beemelte az általános jogi alapelveket, közöttük is egyik legfontosabbnak az igazságosság elvét. Verdross szerint a nemzetközi döntőbíráskodás tényleges működése éppen azt mutatja, hogy a viták eldöntésében a szokásjog és a szerződések mellett alapvető szerepet játszanak az általános jogi alapelvek. S ezekben az elvekben *morális* álláspont fejeződik ki. Bibót éppen ez a gondolat ragadta meg. Ő is szükségesnek tartotta Kelsen túlzottan “lecsupaszított” jogfelfogásának meghaladását, mégpedig az erkölcsi normák jogi relevanciájának hangsúlyozásával. S ez a természetjogi

felfogás közelébe vitte. Ezen az úton viszont volt egy rövidebb kitérő, Horváth Barna “szinoptikus” jogszociológiájának hatása. Miben állt ez a hatás?

Horváth, aki Bibót az egyik legtöbb reményre feljogosító tanítványának tartotta az egyetemen, 1934-ben publikálta német nyelven a “*Rechtssoziologie*” című monográfiáját. Horváth a magyar jogi gondolkodás szigorúan német orientációjú hagyományától némiképp eltérően az angolszász jogfelfogásra kitekintve alkotta meg szinoptikus módszertanát. Mi jellemezte ezt a módszertant? Horváth szerint a kauzalitás és a normativitás (más szóval a *Sein* és a *Sollen*) a jogi reflexióban “*együtnézhető*”. Noha a tények és értékek különbsége nem hidalható át, de a jogász képes, sőt ezt kell tennie, a tények megfigyelésére az értékek perspektívájában és az értékek megfigyelésére a tények perspektívájában. Egy egyszerű példával megvilágítva: a bíró a tényállás ismeretében keresi az erre vonatkozható jogi normát és jogi normák fényében értékeli a tényállást. E két látásmód összekapcsolása meghatározott *eljárásban* történik, azaz folyamat, s nem egyszeri aktus. Horváth úgy gondolta, hogy ezzel a szinoptikus módszertannal kialakított processzuális jogelmélet képes túllépni a természetjog-jogpozitivizmus dichotómiáján.

II.

Bibó István fiatalkori jogfilozófiai írásai azt mutatják, hogy nagyon gyorsan eltávolodott Kelsen gondolatvilágától. Kelsen tiszta jogtana arra ösztökélte Bibót, hogy kialakítson egy Kelsentől eltérő koncepciót, mégpedig egy olyan jogkoncepciót, melybe beletartoznak az értékek, az eszmék, a társadalomlélektani hatások is. Röviden: a jog és az erkölcs összekapcsolásának szükségességéhez jutott el Bibó. Munkásságában folyamatosan jelen volt a nemzetközi jog problematikája. Mintegy keretbe foglalta ez a problematika az életművet, kezdve az 1932-es doktori értekezésével (“*A szankció kérdése a nemzetközi jogban*”) és zárva a nemzetközi államközösség bénultságáról 1965-1974 között írt elemzésével (“*The Paralysis of International Institutions and the Remedies*”). Amíg a pályakezdő írásokban határozott igény mutatkozott a tisztán elméleti kérdések vizsgálatára, addig a későbbiekben Bibó inkább gyakorlati politikai problémák kapcsán utal jogfelfogásának elméleti pilléreire.

Noha a “szankció” elemzés nagyvonalakban a kelseni jogelmélet fogalmiságába illeszkedett, de egy lényeges ponton, a jogérvényesülés megítélésében, Bibó már eltért ettől a fogalmi kerettől. Bibó szerint a jog érvényesülését nemcsak a jog rendelkezései biztosíthatják, hanem erkölcsi, szociológiai tényezők (tradíció, tekintély, vallási meggyőződés) is. A jog ugyanis nem elszigetelt attól a társadalomtól, melyben létezik. Szintén a kelseni álláspont merevségét látta Bibó azon tételben, hogy az újkorban a háborúk valamely jogsértés jogszerű szankciójaként értelmezhetők. Bibó szerint ez nem csak a tapasztalattal ellentétes, de elméletileg is téves következtetés. Elméletileg azért téves, mert Kelsen azt az erkölcsi követelményt, hogy a háború csupán valamely jogsértés jogszerű szankciója legyen, logikai szükségszerűséggé fogalmazta át. Ha elfogadjuk, hogy a háború szükségképpen valamely jogsértés jogszerű szankciója, akkor minden háború jogos. Ezt a következtetést Bibó tarthatatlannak látta, és tanára, Horváth Barna elemzésére támaszkodva ebben a tanulmányban (*A szankció kérdése a nemzetközi jogban*) úgy értékelt Kelsen álláspontját, hogy az “a maga legdogmatikusabb pozitívizmusán keresztül egy logikai természetjoghoz jutott el”.

A fiatal Bibó következő publikációi ugyanezen a vonalon haladtak tovább, azaz Kelsen elmélete továbbra is az alapvető viszonyítási pont a jogfilozófiai, a nemzetközi jogi problémák tárgyalásakor, azonban egyre erőteljesebben kritizálta ezeket a kiindulópontokat.

Igaz, ez a kritika az első publikációkban még részleges maradt. Így a “*Kényszer, jog, szabadság*”-ban (1935) azt a kelsenit megállapítást vitatta, miszerint a jogi norma specifikuma a kényszer. Bibó szerint ebben a gondolatban kétszeresen is téves redukció rejlik. Egyfelől a jog világából kikapcsolja mindazt, ami nem kényszer, másfelől a jogon kívüli (társadalmi, szociálpszichológiai) kényszer létezésétől eltekint. Bibó tehát nem kötötte össze kizárólagos módon a kényszert és a jogot, hanem a jog specifikumát abban látta, hogy benne a kényszer magasabb fokon objektíválódott, s így intenzívebb formában jelentkezik.

Ezekben az években két tanulmányt publikált külföldön Bibó, az egyik francia nyelven jelent meg (“*Le dogme du “bellum justum” et la théorie de l’infallibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du droit.*” 1936), és ebben újfent a szankció kérdéskörében vizsgálta meg Kelsen tiszta jogtanát. Kelsen megközelítésében azt az egyoldalúságot fedezte fel, hogy Kelsennél a kötelezettség *általános* fogalma kiszorult a jogból, ugyanis a tiszta jogtan szerint a tiltott cselekvést megvalósító magatartást *konkrét* szankcionáló aktusok határozzák meg. S ezek az aktusok egymástól elszigeteltek, összefüggéseik, *közös* tartalmuk homályban marad. Minden kritika ellenére azonban hangot adott Bibó azon meggyőződésének is, hogy a tiszta jogtan módszere hozzájárult a jog alapfogalmainak logikai tisztázásához, s eredményeitől más elméletek sem tekinthetnek el.

A második külföldön publikált tanulmánya (“*Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität.*” 1937), viszont már a Kelsentől való teljes eltávolodás dokumentuma. Ebben már kritikailag sem foglalkozott Kelsennel. Elemzésének céljaként azt tűzte ki, hogy kifejtse egy a tiszta jogtan egyoldalúságával szembenálló álláspontot. Egyoldalúnak azért tartotta Bibó a kelsenit módszertant, mert az a “norma-tény” merev dichotómiájában a jogot csak az egyik oldalhoz, a normához kötötteen ragadta meg. Noha ezzel szemben figyelemre méltó elméleti alternatívát ajánlott Gurvich és Verdross jogértelmezése, azonban ezek, Bibó számára, nem adtak kielégítő megoldást. Bibó a radikálisan újszerű elméleti alternatívát Horváth Barna jogfelfogásában találta meg, amely a két pólus (norma-tény) *egyensúlyát* teremtette meg a szinoptikus módszertannal.

A negyvenes évek elejétől, a már idézett akadémiai székfoglaló kivételével, Bibó István évtizedekig nem foglalkozott a jogfilozófia, a nemzetközi jog kérdéseivel. Csak az 1976-ban Angliában megjelent, és Magyarországon 1990-ig nem publikálható “*The Paralysis of International Institutions and the Remedies*”-ban tért vissza fiatalkori témájához. Ez a munka azonban nem elméleti vizsgálódás, benne az elvont jogfilozófiai kérdések a *gyakorlati* jogélet, a nemzetközi politika konkrét problémáinak tárgyalásakor merülnek fel.

Mi az oka annak – kérdezte Bibó –, hogy századunkban a nemzetközi konfliktusok oly mértékben felfokozódtak, hogy ez két világháború kitöréséhez vezetett, sőt e két világhégés tapasztalata sem volt elég ahhoz, hogy az elszaporodott nemzetközi konfliktusok békés elintézésének intézményesített technikáit megfelelően kialakítsák? A kérdés megválaszolására, azaz a nemzetközi államközösség tehetetlenségének magyarázatára és ehhez kapcsolódóan a lehetséges megoldási irányok felvázolására tett kísérletet Bibó az előbb említett 1976-os könyvében.

A nemzetközi politikában a benutság már az alapelvek (pl. az állami szuverenitás, területi sérthetlenség, függetlenség, népek önrendelkezési joga) terén tetten érhető. Ezen elvek egymáshoz való viszonyáról, esetleges ütközésük során érvényességről, hatókörükről még korántsem alakult ki közmegegyezés. Ennek ellenére Bibó látott alapot a bizakodásra is, ugyanis “a végső alapelvek ilyenén zűrzavara ellenére sem látszik kétségesnek, hogy létezik a

nemzetközi államközösségben egy érvényes *szabályrendszer*, a *nemzetközi jog*. Az azonban már lényegesen bizonytalanabb, hogy a nemzetközi államközösség rendjét és egyensúlyát érintő konfliktusokban mi ennek a szabályrendszernek a funkciója, s hasonlít-e ez ahhoz a funkcióhoz, melyet a jog általában az államokon *belül* betölteni szokott?”

A nemzetközi politikai életben felmerülő konfliktusok békés elrendezésének megszokott útját, ami vagy az Egyesült Nemzetek Szervezetén keresztül vezetett, vagy pedig a vitakozó felek közvetlen tárgyalását jelentette, Bibó nem tartotta különösképp hatékonynak. Sokkal reménykeltőbbnek ítélte a nemzetközi döntőbíráskodást. Ami ugyan csak az államok létérdekeit nem érintő *jogi* vitákkal foglalkozik, azaz *politikai* konfliktusokban nem vették igénybe, de formalizált eljárás módja, Bibó szerint, mintaként funkcionálhatnak egy *nemzetközi politikai döntőbíráóság* felállításához.

A politikai döntőbíráskodás alapfeltételének és egyúttal követelményének megteremtődését Bibó az önrendelkezési elvnek a közmeggyőződésben való általános elfogadásában látta, mégpedig azért, mert ez az elv a nemzetközi államközösség egyetlen lehetséges és érvényes államalakulási és területrendezési elve. Olyan intézményre van szükség, mely képes a konfliktusba került önrendelkezési törekvések között a békét megőrizni.

Az elmúlt száz év tapasztalata, hogy a jogi jellegű nemzetközi döntőbíráskodás jelentősége alaposan növekedett. Ugyanakkor a rendes (jogi) nemzetközi döntőbíráskodás ügyei között nem szerepeltek az alapvető államalakulási vagy területi kérdések. A hágai békekonferenciák tagadhatatlanul jelentős szerepet játszottak abban, hogy tisztázzák a háború *jogának* vitás kérdéseit. Sőt ennek eredményeként felállítottak egy állandó nemzetközi döntőbíráskodást, ami viszont a politikai döntőbíráskodással nem foglalkozott. A nemzetközi bíráskodás felerősítette a *jog uralmának* érvényesülését, ami ugyanakkor nem jelenti automatikusan a háborúhoz vezető *politikai* konfliktusok felszámolását.

Két kérdést vizsgált meg Bibó alaposabban. Az egyik: a jogi és a politikai nemzetközi döntőbíráskodás közötti különbség. A második pedig: mi az oka annak, hogy eddig még elmaradt a politikai döntőbíráskodás intézményeinek megteremtése?

a, *A jogi és a politikai nemzetközi bíráskodás különbsége*

Az alapvető különbség az eltérő funkcióban rejlik. A politikai döntőbírási eljárás csak mint *kivételes* eljárás lehetséges, míg a rendes bíróság egyre szélesebb területet fog át, sőt a jövőben *kötelező* bíráskodásként is felléphet. A bíró és a szabályok viszonya is eltérő: a rendes bírósági eljárás számára “rendelkezésre áll egy nagy kiterjedésű kész szabály- és precedens rendszer”. A politikai bíráskodás számára ugyanakkor csak alapelvek és a konkrét problémák adottak, a szabályokat a leendő bíróságnak kell megformálnia, éppen ezért fontos a bíró személye. Ez a helyzet Bibót a bíráskodás ősi helyzetére emlékeztette: akkor is csak a vita tényéből és néhány általános alapelvből indultak ki, konkrét szabályok nem voltak, s ennek ellenére nem ritkán megtalálták a helyes döntést. A nemzetközi politikai döntőbíráskodás fejlődésének lehetséges útját nem abban látta Bibó, hogy idővel beolvad a rendes bíráskodásba, inkább az alkotmánybíráskodáshoz hasonló jövőbeli helyzetet képzelte el. “Igaz ugyan, hogy az államon belüli differenciált és fejlett alkotmánybíráskodás már szintén nem merő alapelveket, hanem tételes alkotmányszabályokat is alkalmaz, azonban működésében kiküszöbölhetetlenül döntő jelentőségűek maradnak az alkotmány mögött álló végső alapelvek, népszuverenitás, emberi jogok, képviselői rendszer, társadalmi és gazdasági

rendszer stb. A nemzetközi politikai döntőbíráskodás távoli – ma még igen távoli – perspektívája az volna, hogy *nemzetközi alkotmánybíráskodássá* váljék.”

b, *A nemzetközi politikai döntőbíráskodás megteremtése ellen szóló érvek*

Gyakran hangot kap az vélemény, mely szerint ezen a területen, miként más kérdésekben is, a nemzetközi államközösségben nem lehetséges pártatlan döntést hozni. Szintén megfontolandó ellenérv, hogy az érintett országok erős érdekérvényesítő törekvésével nem fér össze az engedési készség, s ennek hiányában lehetetlen *minden* érintett fél számára kielégítő konszenzust létrehozni. S végül: a nagyhatalmaknak sem áll érdekében, hogy pártatlan szerveknek adják át a döntési lehetőségeket.

Bibó szerint ezek az ellenérvek azért győzhetők le, mert az országok hosszú távú (*stratégiai*) érdekeit képes biztosítani a politikai döntőbíráskodás. A politikai döntőbíráskodás intézményének bevezetése természetesen csak fokozatosan történhet. Amennyiben a döntőbíráskodás a működése kezdetekor – amikor a nagyhatalmak és a már meglévő világszervek és esetleg a felek is még tartózkodnak attól, hogy teljes mértékben, azaz kötelező módon alávéssék magukat egy pártatlan bíróságnak – inkább csak véleményadó határozatokat hozna, akkor az érintett felek megismerhetnék a politikai ítékezés szempontjait, alampintázatát. S ennek a tapasztalatnak a birtokában már nagyobb esélye lenne annak is, hogy alávéssék magukat a jövőben a kötelező határozatoknak. A nemzetközi politikai döntőbíráskodás kiteljesedett működéséhez ugyanis hozzátartozik a kötelező határozatok hozatala. E nélkül csak a tiszteletreméltó szándékkal tanácskozó, de erőtlen nemzetközi szervezetek számát gyarapítaná.

Bibó elképzelésében a nemzetközi politikai döntőbíráskodás hatásköre két különböző irányban érvényesülhetne. Hogy kompetenciája kiterjed a területi viták, új államalakulatok létrehozatalára irányuló mozgalmak, javaslatok véleményezésére és esetenként kötelező döntések meghozatalára – ez a már tárgyaltak alapján magától értetődő. Olvashatunk azonban egy másik funkcióról is, és ebben figyelemre méltóan fejeződik ki Bibó azon meggyőződése, hogy az államok közötti viszonyban igenis számon kérhető meghatározott értékek egyetemes érvényesülése. Szerinte ugyanis a nemzetközi politikai döntőbíráskodás határozhatja az államokat a nemzetközi kapcsolatrendszerben megillető jogok korlátozásáról vagy felfüggesztéséről is. Ilyen döntés azokkal az államokkal szemben hozható, “melyek nem biztosítják a jogrend és az emberi jogok minimumát sem, és nem felelnek meg a nemzetközi közösségi tagság legelemibb politikai, erkölcsi követelményeinek sem.”

Röviden tehát: a döntőbíráskodás munkájában kiformalódhatna a “*közéleti és jogrendi minimum*” mércéje. Ez több mint csupán az államhatalom szilárdsága, ugyanakkor nem kötelezi el magát egyetlen politikai berendezkedés típus mellett, mert ennek a minimumnak az *egész* nemzetközi államközösség közfelfogását kell kifejezni. Ez a minimum elsősorban a közéleti, politikai és jogrendi fejlődés elemi alapjait (helyi és területi önkormányzat, közszolgálati és bírói specializálódás, kritikára való lehetőség, elemi emberi jogok, állampolgári egyenlőség, kisebbségi jogok biztosítása, elemi forgalomszabadság és kizsákmányolás elleni védelem stb.) jelenti.

A nemzetközi politikai döntőbíráskodás folyamatában először is a történelmi-politikai-jogi helyzet *pártatlan* tisztázását kell elvégezni, majd egy *értékelkötelezett* döntést hozni. Az értékelkötelezettség nem az egyik vagy a másik fél politikai szempontjainak elfogadását

jelenti, hanem azon optimális döntés megtalálását, melyben a vitázó felek törekvése a konfliktusok erőszakmentes megoldására tekintettel még maximálisan akceptálható.

Bibó meggyőződése szerint a nemzetközi államközösségben nem egyszerűen a hatalmi önkény érvényesül, mely nincs tekintettel erkölcsi követelményekre, hanem – s ebben kapcsolódott Verdrosshoz – a nemzetközi jog végső alapjai az *erkölcsi közmeggyőződésben* találhatóak. Ugyanezen erkölcsiségre támaszkodhat a politikai konfliktusok feloldásában közreműködő döntőbíráskodás is. Bibó egész életművét átható gondolat, hogy az európai társadalomfejlődésben nem utópia, hanem realitás a társadalomtechnikák humanizálására, racionalizálására és moralizálására irányuló törekvés. A bibói javaslat célkitűzésének humanitása azonban nem fedheti el, hogy elgondolását illetően kétségek is megfogalmazhatók. Az alábbiakban csak kettőt megemlítve:

a, Bibó a nemzetközi politikai döntőbíráskodást az alkotmánybíráskodáshoz hasonlatosként képzelte el. Ugyanakkor olyan szervezetként, mint ami a politikai ítélőképesség alapján működik. E két elvárás azonban nehezen egyeztethető össze. Az alkotmánybíráskodással szemben éppen akkor és ott erősödnek fel a kritikák, amikor döntéseiben szerepet kapnak politikai megfontolások. A politikai ítélőképesség alapján hozott döntés ugyanis csak részlegesen támaszkodik jogi alapelvekre. A mögötte álló politikai normák terén kevésbé alakult ki konszenzus a modern társadalomban.

b, A döntőbíráskodásra mint egy dialógust biztosító racionális eljárásra tekinthetünk. Éppen ezért feltételezhetjük, hogy politikai konfliktusok esetén akkor fordulnak politikai döntőbíráshoz az érintett államok, ha politikai törekvéseiket az ésszerű belátás kontrolálja. Kérdés persze, hogy a politikában mennyiben képes az ésszerű belátás szabályozni az akaratot, vágyakat, érdekeket?

III.

Bibó István jogfelfogásának alakulását áttekintve megállapítható, hogy Bibó pályakezdő tudósként nagyon hamar elkötelezte magát azon meggyőződés mellett, hogy a jog érvényessége nemcsak formális kérdés, hanem a jogban a civilizált emberiség erkölcsi normái alapvető szerepet játszanak. S ha a civilizált emberiség erkölcsi normáiról beszélünk, akkor két különböző hagyomány egybefonására teszünk kísérletet. Egyfelől ezt a beállítódást mint *természetjogi* álláspontot jellemezhetjük, ami a jogban jelenlévő erkölcsiséget hangsúlyozza, másfelől pedig a civilizált jelző a felvilágosulthoz kapcsolódik, azaz a ráció uralmának fontos szerepet szán. Bibó életművének talán éppen abban rejlik hatástörténeti ereje, hogy írásai, cselekedetei az ész és az erkölcs összeegyeztetésének intellektuális dilemmáit formálták meg, s adott e kérdésekre értékelkötelezett válaszokat.

Nem vagyunk könnyű helyzetben, ha Bibó jogfelfogását el akarjuk helyezni a század uralkodó jogelméleti paradigmái között. Kiindulhatunk abból, hogy *nem* jogpozitivisták, ugyanis a jog és az erkölcsi értékek elszakíthatatlanságát hangsúlyozta, s ebből az elkötelezettségéből fakadt a verdrossi koncepcióval való intellektuális rokonszenve is. Ennek ismeretében a természetjogi felfogások körében kell elhelyeznünk jogelméletét. Ez a meghatározás azonban pontosításra szorul.

A természetjogi gondolkodásnak a görög-római gondolkodásig visszanyúló története többféle, egymástól különböző elképzelést mutat fel. Ha csak egy egyszerű történeti sémát veszünk alapul, akkor is elkülöníthetünk három fázist. A természetjogi gondolkodásmód

egészen a felvilágosodásig vallásos világnézetbe ágyazódott (Aquinói Szt. Tamás), majd a felvilágosodásban a természetjog szemlélet mint észjog fogalmazódott meg (Pufendorf), századunkban pedig a természetjogi elméletek alapvető megkülönböztető jegye: az igazságosság mércéjének alkalmazása a pozitív jog értékelésében (pl. Radbruch 1945-től). Bibó jogfelfogását inkább e harmadik típusúhoz sorolhatjuk, hiszen alapvető törekvése arra irányult: miként lehetséges igazságos és erőszakmentes eljárást alkotni a nemzetek közötti konfliktusok megoldására? Azonban a vallásos természetjogi gondolkodás nyomai is fellelhetők Bibónál. Noha elutasította, hogy a világtörténelem magyarázható Isten megváltó tervével, de az erőszakmentesség megalapozásában egyedülállónak tartotta Krisztus mondatait és gesztusait, kiváltképp a szelídség hatalmának krisztusi felismerését, a “gyermeki bizalom” krisztusi példaértékűségét.

Horváth Barna szinoptikus jogelméletének hatása alatt Bibót a jogpozitivizmus/természetjog dichotómiáján való felülemelkedés jellemezte. Az akadémiai székfoglalója és az 1976-os “*bénultság*”-könyve azonban egyértelműen azt mutatja, hogy a Verdross által is inspirált, erkölcsi értékelkötelezettséggel jellemezhető természetjogi álláspont bibó jog- és politika szemléletének központi eleme maradt.